

Fóris Ákos [◇]

Alibi a háborús bűnökre?

Lakatos Géza vezérezredes 1943. október 23-i parancsa a partizánellenes hadviselésről¹

DOI 10.17047/HADTUD.2026.36.KSZ1.132

1943. október 23-án Lakatos Géza vezérezredes a Magyar Megszálló Erő parancsnokaként először adott átfogó szabályozást a partizánellenes hadviselés során alkalmazható megtorlás eszközeiről. Ezt a parancsot a német titkosszolgálat és külügyminisztérium a szovjet területeken elkövetett német megszálló politikával való szembefordulásként értelmezték. A tanulmány ennek a parancsnak katonapolitikai hátterét, valamint az 1941-1944 közötti magyar megszálló politikában betöltött szerepét vizsgálja.

KULCSSZAVAK: második világháború, magyar megszálló csapatok, partizánellenes hadviselés, háborús bűnök

An Alibi for War Crimes?

Colonel General Géza Lakatos's Order on Anti-Partisan Warfare issued on October 23, 1943

Colonel General Géza Lakatos, commander of the Hungarian Occupation Forces, issued his first comprehensive regulations on the means of retaliation that could be used in the fight against partisans on 23 October 1943. The RSHA Chief of Amt VI SD-Ausland and foreign ministry interpreted this order as a reversal from German occupation policy in

[◇] Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, egyetemi adjunktus, Erőszakkutató Intézet, kutató – Eötvös Loránd University Faculty of Humanities, assistant professor, Institute for Violence Research, researcher, e-mail: foris.akos@btk.elte.hu, <https://orcid.org/0000-0001-7943-6656>

¹ A Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-25 kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Soviet territories. This study examines both the military-political background of this order and its role in Hungarian occupation policy between 1941 and 1944.

KEYWORDS: *Second World War, Hungarian Occupation Forces, anti-partisan warfare, war crimes*

Bevezető

1944. január 17-én a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA)² és a német külügy között létrejött 1941. novemberi információátadási egyezménynek megfelelően³ Walter Schellenberg SS-Oberführer az RSHA VI. külföldi hírszerzésért felelős hivatalának feje a Külügyi Hivatal Horst Wagner első osztályú követségi tanácsos vezette „Inland II” ügyosztályához fordult egy megszerzett magyar dokumentum ügyében.⁴ A Magyar Megszálló Erő parancsnoka, Lakatos Géza vezérezredes részéről kiadott, a magyar csapatok által alkalmazandó megtorlásokat szabályozó 1943. október 23-i⁵ irányelvét ugyanis Schellenberg úgy értelmezte, mint aminek „a nyilvánvaló célja egy alibi megszerzése, ami a magyar hadvezetés számára célszerűnek tűnik az ellenséges hatalmaknak az úgynevezett háborús bűnösökkel szembeni fenyegetéseire tekintettel. [...] A parancsot tehát annak a magyar törekvésnek az újabb bizonyítékának kell értékelnünk, hogy a német hadvezetés módszereitől és célkitűzéseitől elhatárolódjon.”⁶

A Megszálló Erő parancsnokság említett dokumentumának kiadására vonatkozólag azonban nem rendelkezünk magyar forrásokkal. A Magyar Megszálló Erő parancsnokságának iratai döntő mértékben megsemmisültek,⁷ Lakatos Géza pedig sem visszaemlékezéseiben,⁸ sem a háború után a Budapesti Népbíróság előtt tett vallomásai során nem reflektált erre a parancsra.⁹ Csupán az említett parancsnokság vezérkari főnöke, Mészöly Elemér vezérőrnagy utal naplójában arra, hogy a parancsnokság részéről 1943. október közepén legalább egy irányelvet adtak ki a magyar csapatok magatartására vonatkozólag.¹⁰

Az Német Külügyi Hivatal Levéltárának anyagából ismert irányelv¹¹ azonban két szempontból is figyelemreméltó. Egyfelől felveti azt a kérdést, hogy egyáltalán foglalkozott-e a magyar katonai és politikai elit 1944 előtt a háborús bűnösség

² Reichssicherheitshauptamt (Birodalmi Biztonsági Főhivatal, RSHA) a német állami és SS biztonsági szolgálatok 1939. szeptember 27-én létrehozott egyesített irányító szerve.

³ Paehler 2017, 221–222.; Schellenberg 1997, 190–191.

⁴ A Magyar Megszálló Erő parancsnokságát a törzs I.b tisztje, Padányi Jenő alezredes is figyelmeztette a német hírszerzői tevékenységre. HL TGY 3908. Mészöly Elemér háborús naplója, 1. köt. 54. (1943. szeptember 28.)

⁵ Amint a tanulmányhoz mellékelte dokumentumon is látszik, a parancs iktatószáma 1943. október 21-re vonatkozik, viszont a parancs keletkezése két nappal később, 23-ra vonatkozik. Mivel a parancsvégi keletkezés minden bizonnyal a kihirdetés dátumával egyezik meg, így ezutóbbi dátumon fogom említeni a vizsgált dokumentumot.

⁶ PA AA RZ 214/101162. 38–39. VI E 2 – AZ: 80063/44 g. Befehl des Kommandanten der ungarischen Besatzungstruppen an der Ostfront über Vergeltungsmassnahmen gegen Partisanen. Berlin, 11.01.1944.

⁷ Lásd HL II. 1458.

⁸ Lakatos 1992, 63–88.

⁹ Lásd a Sztójay- és Szálasi-perben tett vallomásait.

¹⁰ „Irányelveket adtam a fegyver erős fenntartására, a nőkkel való bánásmód elvi szabályozására, a zsidókkal kapcsolatos ügyekre.” HL TGY 3908. Mészöly Elemér háborús naplója, 1. köt. 63. (1943. október 14.)

¹¹ Az említett dokumentumot magyar fordítását a tanulmány mellékleteként közlöm.

kérdésével. Másfelől, a tágabb politikai kontextuson túl ez az egyetlen olyan kiadott – vagy legalábbis fennmaradt¹² – dokumentum a magyar megszálló csapatok részéről, mely egységesen szabályozza a partizánellenes hadviselés során alkalmazandó kollektív megtorlásokat.

Tanulmányomban a szöveget e két szempont nyomán elemzem, rávilágítva a szovjetunióbeli magyar megszálló tevékenység utolsó szakaszának szélesebb katonapolitikai kontextusára. A tárgyalt dokumentum magyarra fordítva mellékletként közlöm.

A háborús bűnök kérdése

A német hírszerzés az említett parancsot az 1942. januári délvidéki razzia irányítói ellen a Honvéd Vezérkar főnökének különbíráóságán indított perrel hozta összefüggésbe az irányelv 2. pontjában kilátásba helyezett felelősségre vonási eljárásra hivatkozva.¹³ Lakatos irányelvének kiadását megelőzően mintegy másfél héttel korábban, 1943. október 11-én Horthy Miklós kormányzó elrendelte, hogy korábbi, az eljárást felfüggesztő 1942. augusztus 13-i döntését megváltoztatva, a Honvéd Vezérkar főnöke mégis indítson bűnvádi eljárást a délvidéki razzia felelőseivel szemben.¹⁴ A német külügyminisztérium részéről 1943. decemberéből találhatjuk az első, perre vonatkozó jelentést,¹⁵ viszont az érdeklődés akkor vált intenzívebbé, amikor a per három fővádlottja, Feketealmi-Czeydner Ferenc ny. altábornagy, Grassy József vezérőrnagy és Deák László ny. ezredes 1944. január 15-én a német titkosrendőrség közreműködésével – az iratok alapján a német külügyi hivatal tudta nélkül – Németországba szöktek.¹⁶ Az RSHA-nak nem sikerült hozzáférnie az ügy aktáihoz,¹⁷ így a németeknek nem voltak pontos információi sem a büntetőeljárás során feltárt bizonyítékokról, sem pedig az ügy politikai háttéréről. A nyílt antiszemita értelmezési kereten túl¹⁸ a német külügy alapvetően két okot talált arra, hogy miért indítottak eljárást a magyar szervek. Egyfelől a Honvédség, valamint a Kállay Miklós miniszterelnök, Ghyczy Jenő külügyminiszter és Keresztes-Fischer Ferenc

¹² Egy napijelentésből tudjuk, hogy Magyar Megszálló Csoport 1941 őszi kivonulásakor kiadtak egy átfogó irányelvet a magyar csapatok magatartására 200/megsz.csop.I.a.41.X.30. iktatószám alatt, azonban ennek tartalmából csupán annyit ismerünk, hogy megtiltotta a magyar katonák és a helyi zsidók „érintkezését”. HL VKF B 243 dob. Napi helyzetközlések 964–965. 1941. november 10. Megsz.csop.pság 45.I.b.-1941 – 3436/4.M.vkf.1941 Zsidókkal (nőkkel) való érintkezés.

¹³ PA AA RZ 214/101162. 38–39. VI E 2 – AZ: 80063/44 g. Befehl des Kommandanten der ungarischen Besatzungstruppen an der Ostfront über Vergeltungsmassnahmen gegen Partisanen. Berlin, 11.01.1944.

¹⁴ A hadbírószági eljárásra és az ehhez vezető útra vonatkozólag lásd Buzási 1963, 87–114.; A. Sajti 2004, 288–306.; Kaló 2010, 117–133.; von Klimó 2018, 45–72.

¹⁵ PA AA RZ 214/101161. 212–215. Ernst Kienast SS-Obersturmführer jelentése Magyarországról. 1943. december 11.

¹⁶ Zöldy Márton csendőrszázados is átszökött Németországba, viszont az ő szökése nem jelenik meg a német külügyi iratokban.

¹⁷ Ernst Kaltenbrunner jelentése alapján az RSHA-nak sem sikerült hozzáférnie az ügy aktáihoz. PA AA RZ 214/101162. 67. Ernst Kaltenbrunner. Fernschreiben vom 20.1.1944.

¹⁸ Walther Hewel jelentése szerint Hitler azt ajánlotta, hogy amennyiben szóba hozzák a magyarok a szökött vádlottak ügyét, akkor a délvidéki tömeggyilkosságot „tipikus zsidó manipulációnak és a történetek zsidó eltúlzásának” titulálják. PA AA RZ 214/101162. 65–66. Botschafter Hewel. Notiz für den Reichsaussenminister. Bericht des Gesandtschaftsrat Werkmeister Budapest vom 17.1.44. Telegramm Nr. 98. 1944. január 19.

belügyminiszter által fémjelzett polgári kormányzat konfliktusa, másfelől a szövetségesek 1943. október 19–30-i moszkvai külügyminisztériumi értekezletére adott reakció miatt.¹⁹ A szövetséges hatalmak első csúcstalálkozóján ugyanis azok először helyeztek kilátásba együttesen jogi felelősségre vonást a tengelyhatalmak által megszállt területeken végrehajtott háborús bűncselekményekkel kapcsolatban.²⁰

Azt a német fél jól érzékelte, hogy az 1942. januári razzia felelőseinek számonkérése nem volt független az aktuálpolitikai érdekektől. Horthy 1943. októberi kormányzói legfelsőbb elhatározása ugyan „az időközben felmerült újabb adatok”-ra hivatkozva elrendelte újból a büntető eljárást, azonban aligha állt több és kimerítőbb adat rendelkezésre, mint amit Babós József hadbíró alezredes már 1942 júniusára összeállított. A valós ok minden bizonnyal a megváltozott katonapolitikai helyzetre, elsősorban az 1943. szeptember 8-i olasz kiugrásra, valamint a magyar fél különbécze tárgyalásaira vonatkozott.²¹ 1943 májusában a magyar fél a SOE²² isztambuli képviselője felé már jelezte, hogy a szerb–magyar viszony rendezése érdekében hajlandó az 1942-es razzia elkövetőinek felelősségre vonására.²³

A német fél viszont úgy gondolta, hogy Magyarországnak a délvidéki tömeggyilkosság felelőseivel szembeni eljárás precedense nem csak a délvidéki, hanem a szovjetunióbeli megszálló politikájában is változást hozhat. Minden bizonnyal ezt a benyomást erősítette maga a magyar vezérkarfőnök, Szombathelyi Ferenc vezérezredes is a Karl Werkmeister budapesti ügyvivővel 1944. január 16-án – tehát a per fővádlottainak Németországba szökését követő napon – folytatott beszélgetése során. A Honvéd Vezérkar főnöke a „nemzeti szerencsétlenségként” megnevezett újvidéki mészárlás taglalása során elsősorban, mint a hadsereg működését és fegyelmét negatívan befolyásoló tényezőként utalt a törvénytelen kivégzésekre, valamint a honvéd haderő fosztogatásaira – külön kiemelve az 1941. nyári keletgalíciai tapasztalatokat. A katonai professzió és a hadviselés szempontjából szükségtelen erőszakalkalmazás dilemmájának feloldására saját megkülönböztetéssel élt a német diplomata számára: „Ilyen intézkedéseket [bírói eljárás nélküli tömeges

¹⁹ Ezt az összefüggést Ernst Kienast SS- Obersturmführer vázolta fel először az RSHA munkatársaként a külügyminisztériumnak, viszont az a tény, hogy ennek rövidített változatát Karl Werkmeister, a budapesti német követség tanácsosának a Szombathelyivel folytatott beszélgetéséhez is csatolták, ami a külügyi elfogadottságára is utal. PA AA RZ 214/101162. 26–28. Hochverratsprozeß – Szeged.

²⁰ Halmosy 1983, 557–561. A háborús bűnösök felelősségére vonatkozó negyedik nyilatkozatot lásd Uo. 560–561.

²¹ A. Sajti 2004, 301–302.; Kádár Gyula vezérkari ezredes visszaemlékezéseiben ezzel kapcsolatban szkeptikus volt, véleménye szerint „a nyugatiakat nem nagyon érdekelte, hogy mi történt Újvidéken, ennél jóval nagyobb és gyakoribb kegyetlenkedésekkel sem törődtek. A magyar kormány is tisztában volt azzal, hogy a felelősségre vonással sokat ugyan nem törleszt.” Kádár 1978, 2. köt. 641.

²² Special Operations Executive (Különleges Műveletek Parancsnoksága) a tengelyhatalmi államok ellenőrzése alatt álló területeken diverziós műveletek végrehajtására és a helyi ellenállás támogatására 1940. július 22-én létrehozott brit titkosszolgálati szerv. 1943-ban a titkos magyar–angolszász kapcsolatfelvétel SOE isztambuli hírszerző központján keresztül valósult meg.

²³ Juhász 1978, 145–146.; Korábban Schrecker Károlyi magyar megbízott H. Knatchbull–Hugessen ankarai brit nagykövetnek elküldött memorandumában is szól a bácskai razzia felelősségre vonásának kérdéséről, de ekkor még a német követség és a magyar tábornokok szolidaritásának nyomása miatt ezt nem lehetett végigvinni. Uo. 121–122.

kivégzések] végrehajthatnak politikai szervezetek – pl. a cseka (sic!)²⁴ –, de nem reguláris csapatok. Nem tud arról, hogy a német hadsereg megölt volna lengyeleket és oroszokat, tehát neki is mindent el kell követnie, hogy a honvédséghez tartozók ilyen túlkapásait minden időkre megakadályozza”.²⁵

Habár Szombathelyi látszólag felmentette a német haderőt a keleti fronton a háborús bűnök elkövetéseinek vádja alól, a szovjet állambiztonság könnyen analógiába állítható volt a katonai közigazgatás mellett kiépült, a magasabb SS és rendőri vezetők (Höherer SS- und Polizeiführer, HSSPF) által irányított SS alakulatok rendszerével. A fentebbi áthallást a németek számára az a tény is megerősíthette, hogy Lakatos parancsában is különválasztva találhatjuk ezt a két funkciót, ugyanis a 4. pont az SD²⁶ mint „német különleges egység” hatáskörébe utalja a megtorlások kérdését.

A német fél értelmezésével szemben azonban nincs arra vonatkozó forrásunk, hogy a magyar politikai vagy katonai vezetést aggasztották volna a magyar csapatoknak a szovjet polgári lakossággal szembeni erőszak politikai következményei. Ez igaz a moszkvai értekezlet visszhangjára is, ugyanis a moszkvai konferencián kiadott nyilatkozat háborús bűnökre vonatkozó része különösebben nem foglalkoztatta a magyar politikai elitet, inkább a háború utáni területi rendezésre és a második frontra vonatkozó – vélt vagy valós – információkra irányult a figyelem.²⁷ Az atrocitásokra csupán annyiban reagáltak, hogy korlátozták a hadműveleti területről való információáramlást, megtiltva a tömeggyilkosságokról való fényképek készítését,²⁸ illetve az ezekről szóló hírek publikálását.²⁹

Mindez annak tükrében is szembetűnő, hogy 1943-ra a Szovjetunió nem csupán a saját propagandájában,³⁰ hanem diplomáciai téren is foglalkozott a magyar haderő által elkövetett bűncselekményekkel. Sztálin már Anthony Eden brit külügyminiszter 1941. decemberi moszkvai látogatása során a magyar megszálló erők által elkövetett atrocitásokra hivatkozva helyezett kilátásba büntetést Magyarországgal szemben a

²⁴ A Cseka a szovjet titkosrendőrség megnevezése 1917 és 1922 között. Megnevezése az orosz ВЧК rövidítésből ered (Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем при Совете народных комиссаров РСФСР, Összoroszárszági Rendkívüli Bizottság az Ellenforradalom és Szabotázs elleni Harcra). A második világháború időszakában a titkosszolgálati és államrendészeti feladatokat már az 1934-ben alapított NKVD (Народный комиссариат внутренних дел, Belügyi Népbiztosság) látta el, azonban a közbeszédben gyakran még a szovjet elnyomó szervezet korábbi megnevezését használták az NKVD-re.

²⁵ Juhász et al. 1968, 761–762.; Az eredeti jelentést lásd PA AA RZ 214/101162. 23–25. Bericht des Gesandtschaftsrat Werkmeister Budapest vom 17.1.44. Telegramm Nr. 98. 1944. január 16.; Hasonló különbségtételt a tisztikarnak kiadott tiszti parancsában is megfogalmazott a vezérkarfőnök. „Csak idegen zsoldos hadseregek cselekedtek úgy, mint ahogy ez történt [1942. januári újvidéki razzia]. Az ilyen execució csak egészen különleges, erre a célra felállított rendőrség hatásköre lehet, de nem katonatiszteké és katonáké. Ezt katonáktól soha, sehol sem követelték és nálunk sem követelte soha senki.” ÁBTL 3.1.9. V-101594/1. 266. 59120/el.4.vkf.-1944. Tiszti parancs, 1944. január 21.

²⁶ SD (Sicherheitsdienst, Biztonsági Szolgálat) 1931-ben az SS-en belül létrehozott előbb párt, majd állami hírszerző és elhárító szervezet, 1939-től az RSHA részeként működött. A megszállt szovjet területen az SD-nek döntő szerepe volt az itt élő zsidók legyilkolásában, valamint a polgári lakosság terrorizálásában.

²⁷ Lásd például MNL OL K 64 1943-24. 579./res.pol.-1943. Moszkvai konferencia eredménye; Uo. K 63 268. dob. 1943-21/1. 362/pol.-1943. Karl Megerle cikke a Berliner Börsezeitungban november hó 14-én. Berlin, 1943. november 20.; Székér 2011, 438–439; 446; 448.

²⁸ Fóris 2014, 341–343., Ungváry 2015, 224–225.

²⁹ Lásd például Fóris 2019, 173–185.

³⁰ Fóris 2022, 86.

háború végén.³¹ Vjacseszlav Mihajlovics Molotov szovjet külügyi népbiztos 1943 júniusában ugyancsak egyértelművé tette, hogy a „magyar népnek” is felelősséget kell viselnie „azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatoságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el”.³²

A megmaradt iratanyag alapján csupán a szovjet fogságba esett hadifoglyok ügye kapcsán jelent meg a magyar fél felelősségének kérdése. A magyar 2. hadsereg 1943. januári vereségét követően a magyar fél a szófiai követségen keresztül próbálta felvenni a kapcsolatot a szovjetekkel a szovjet fogságba esett magyar katonák ügyében. A szovjet fél viszont az adatszolgáltatást elutasította arra hivatkozva, hogy a magyar csapatok háborús bűnök sorozatát követték el a megszállt területeken.³³ Mindezt jelezték a hadvezetés irányába is, ahonnan a Honvédelmi Minisztérium 21. (hadifogoly) osztálya élesen elutasította a szovjet fél vádjait. „A magyar csapatok szovjet területeken sohasem követtek el kegyetlenkedéseket sem a lakossággal, sem a szovjet hadifoglyokkal [szemben]. Legfeljebb az történhetett meg, hogy olyan partizánokat, akikről bebizonyosodott, hogy foglyul ejtett magyar katonákat kínoztak és megöltek, haditörvényszéki eljárást követő ítélet után kivégeztek”³⁴ – reagált a felmerült vádakra a Honvédelmi Minisztérium 1943 májusában. Az erőszakettek hasonló legitimációjával nem először találkozhattak a magyar polgári szervek. 1942 szeptemberében a belügyminiszter a szovjet hadművelleti területen végrehajtott megtorlásokról készített fényképek elkobzását követelte. A Honvéd Vezérkar főnökének 2. osztálya viszont ezt nem tartotta szükségesnek arra hivatkozva, hogy „az orosz hadszíntéren olyan ellenséggel állunk szemben, akiknek éppen a módszerei közé tartozik a kegyetlenségek és ok nélküli vérengzések elkövetése. Ezen közismert kegyetlenkedések ellensúlyozására nem is árt az, ha a közvélemény egy-egy ilyen megtorló eljárásról tájékozódva lesz”.³⁵

A Magyar Királyi Honvédség – a többi hadviselőhöz hasonlóan – legitimnek tartotta a partizánokkal szembeni radikális fellépést. A szárazföldi háború szabályaira vonatkozó 1899-es hágai egyezmény is a hadijogon kívül állóknak tartotta azokat a fegyvereseket, akik nem tettek eleget a kombattáns státusz egyezményben meghatározott feltételeinek.³⁶ Az irregulárisokkal szembeni fellépést pedig tovább radikalizálta, hogy maguk a partizánok is – főleg a háború első szakaszában – a fogságba esett ellenséget – nem egyszer kínzást követően, holttestük meggyalázása mellett – jellemzően kivégezték.³⁷ A partizánellenes vállalkozások, valamint a

³¹ Juhász 1987, 20.

³² Juhász 1978, 158–159.; A magyar nép szovjet politika szerinti háborús felelősségéről lásd még Uo. 179–180.

³³ MNL OL K 63 260 cs. 1943-24/7 - 25/pol-1943. A szovjet kormány válasza a bolgár követség érdeklődésére. Szófia, 1943. március 11.

³⁴ MNL OL K 63 260. cs. 1943-24-/7. – 29603./eln.21.-1943. A szovjet kormány válasza a hadifoglyainkról adandó felvilágosítás tárgyában. Budapest, 1943. május 14.

³⁵ MNL OL K 149 130. dob. 1942-6-6451 – 38.521.sz./eln.2.vkf.D.-1942. Harctéri megtorló eljárásokról készült fényképek a belügyminiszternek. Budapest, 1942. október 22.

³⁶ A nemzetközi hadijogi háttérrel lásd Forgách 2020, 22–26.

³⁷ A partizánok magatartására vonatkozólag lásd Gogun 2016, 94–112.

biztosítási feladatok ellátása során viszont az áldozatok döntő hányada civil volt. A partizánok hátszágának megsemmisítésére vonatkozó taktikán túl a szovjet rendszer és a gerillahadviselés morális elítélése³⁸ is lehetővé tette mindazt, hogy a megszálló erők igazoltnak találják a „bandatámogatónak” tartott polgári lakossággal szembeni fellépést és összeegyeztethetőnek tartsák a meglévő katonai erényeikkel.³⁹ Önálló katonai közigazgatás hiányában pedig még a németekkel kritikus tisztek döntő hányada sem gondolta úgy, hogy a Szovjetunió területén fenntartott megszállási rendszerért felelősség terhelne az ott állomásozó közel 100 ezer fős magyar erőt.

Mindezt jól kifejezi a később, a kiugrási kísérletben közreműködő Utassy Loránd ezredesnek 1943 novemberi jelentése, amelyben azzal hárította a szovjet Külügyi Népbiztosságnak a magyar 2. hadsereg mögöttes területén elkövetett atrocitásokkal szembeni vádjait, hogy „szóljon helyettünk azon – most visszafoglalt – szovjet orosz területek lakosságának tárgyilagos véleménye, mely területen a magyar hadsereg megfordult”.⁴⁰ A magyar hadvezetés tagjainak háború utáni magatartásában és vallomásaiban is szembetűnik,⁴¹ hogy a magyar Honvédség alakulatai által elkövetett atrocitásokat elkövető közkatonák, csapattisztek vagy éppen a megszállók tevékenységét felügyelő parancsnokságok tagjai sem gondolták azt, hogy felelősségük lenne a Szovjetunióban történelemért.⁴²

Összességében tehát nem igazolható, hogy akár a dél-bácskai raziasorozatért felelős katonatisztek elleni per, akár a magyar politikai és katonai elit – esetleges – félelmei a szövetséges hatalmak felelősségre vonásától befolyásolták volna a parancs kiadását. Mindezt a szűkebb katonapolitikai szempontok mentén érdemes megvizsgálni az 1943. október 23-i irányelvet.

Lakatos parancsának helye a magyar megszálló politikában

Lakatos Géza altábornagy 1943 májusában Horthy bizalmasaként nyerte el az ismételten egy parancsnokság alá összevont megszálló csapatok, a Magyar Megszálló Erő parancsnokának tisztét. A megszálló csapatokon belül meglévő folyamatos fegyelmi és korrupciós problémákon túl elsősorban a 2. hadsereg vereségét követően megváltozott hadihelyzet módosult katonapolitikai elvárásainak érvényre juttatása volt a feladata. Így a kormányzat szándékaival egyezően a Magyar Megszálló Erőnek óvnia kellett a gyengén felszerelt csapatait attól, hogy a németek azokat bevessék reguláris szovjet frontalakulatokkal szemben, valamint törekednie kellett arra, hogy a Vörös Hadsereg előrenyomulása előtt a megszálló hadtestek együtt, a magyar határ felé hátráljanak. Habár Lakatos kinevezésekor a németek egy felkészült, német hadsereget

³⁸ Fóris 2021, 172.

³⁹ Ezekről lásd Boda 2023, 130–149.

⁴⁰ MNL OL K 70 297. cs. 5/c HM 84047./eln.21.-1943. Jelentés szovjet orosz tisztek és legénység személyi adatainak megküldése tárgyában. Budapest, 1943. november 26.

⁴¹ Lásd például Szombathelyi Ferenc és László Dezső megnyilatkozásait az ellenük folyó népbírósi eljárások során. ÁBTL 3.1.9. V-101594/1. 213–215. Szombathelyi Ferenc észrevételei a Budapesti Népbürokrácia vádiratára. Budapest, 1946. március 3.; Uo. V-117743. 136–138. László (Laucek) Dezső vezérezredes önéletrajza. Budapest, 1946. január 5.

⁴² Vö. Ungváry 2015, 437.

ismerő és becsülő, valamint a háború iránt elkötelezett parancsnokként tekintettek rá,⁴³ többször konfliktust is felvállalt a német felettes katonai parancsnokkal az említett célok érvényesítése érdekében.⁴⁴ Néhány héttel az elemzett parancsot megelőzően pedig Friedrich-Carl Rabe von Pappenheim vezérőrnagy, a budapesti német katonai attasé által tévesen a Megszálló Erő parancsnokságára küldött, a magyar alakulatok megbízhatóságát kétségbe vonó távirata okozott olyan konfliktust, ami Lakatos követelésére a német katonadiplomata leváltásához vezetett.⁴⁵ Az eset után a Megszálló Erő parancsnoksága és az ehhez kirendelt német összekötőtörzs között is bizalmatlan légkör alakult ki⁴⁶

A megmaradt források alapján kevésbé bizonyítható, hogy a Schellenberg által vélelmezett – és Fenyő D. Márió monográfiája nyomán a szakirodalomban is elterjedt⁴⁷ –, német megszálló politikától való elhatárolódás megtörtént volna. Lakatos a parancsnokság átvételekor kiadott parancsában még azt emelte ki, hogy a partizáncsoportok „bátor és kíméletlen fellépésünk révén a legjobban rettegett” ellenfélnek tekintsék a magyarokat.⁴⁸ Habár parancsnoki működésének második hónapjában a „kezdeményező szellemben végrehajtott támadó vállalkozásokban” látta a partizánok elleni fellépés sikerének zálogát,⁴⁹ 1943 a magyar megszálló tevékenység passzívabbá válásának időszaka, amely abban nyilvánul meg, hogy a korábban partizánellenes vállalkozásokat kezdeményező magyar csapatok jellemzően vonalbiztosítást láttak el a megszállt területeken. Emögött elsősorban a magyar csapatok alacsony morálja, az ellenséges partizánegységek megerősödése, a kiterjedt vonalbiztosítási feladatok, valamint a gyengén felszerelt magyar megszálló alakulatok reguláris szovjet egységekkel szembeni bevetése miatt a németekkel szembeni bizalmatlanságot fedezhetjük fel.⁵⁰

Ez viszont önmagában még nem jelentette a magyar csapatok polgári lakossággal szembeni kényszerintézkedések gyökeres megváltozását. Így például a vonalbiztosítási szolgálat együtt járt az aknamentesítés lakossággal való elvégeztetésével.⁵¹ Szabó László vezérőrnagynak, az 5. könnyűhadosztály egykori parancsnokának a csernyigovi

⁴³ BA MA RH 19-II/165. 167. Personalveränderungen bei den ungar. Besatzungstruppen. Budapest, 1943. május 15.

⁴⁴ A Szovjetunió területén lévő magyar csapatokra vonatkozó magyar katonapolitikai koncepcióról és Lakatos tevékenységéről lásd Dombrády 1986, 310–362; Joó 2008, 205–218; Ungváry 2015, 330; 376–378; 382; Lakatos 1992, 63–88.

⁴⁵ Kádár 1978, 2. köt. 623–624.; Lakatos 1992, 69–70.

⁴⁶ HL TGY 3908. Mészöly Elemér háborús naplója, 1. köt. 64. (1943. október 16.)

⁴⁷ Fenyő D. Márió a NARA-ban fellelhető mikrofilmanyag alapján reflektált röviden a parancsra, összekötve a magyar csapatok Kárpátokhoz vonásának tervével. Fenyő 1972, 157. A magyar szakirodalomban, Fenyő monográfiájára hivatkozva, Dombrády Lóránd is azonos értelmezését adta a parancsnak: Dombrády 1986, 340–341.

⁴⁸ HL II.1458. 1. dob. 8. sz. Megszálló Erő parancsnoksági parancs, 1943. május 19.

⁴⁹ HL II.1458. 1. dob. 2. sz. Megszálló Erő parancsnoksági bizalmas parancs, 1943. július 18.

⁵⁰ Fóris 2021, 169–171.; Ungváry 2015, 329.

⁵¹ Fóris, 2021, 252–252.; Ungváry 2015, 373–374., 388.

tábornokperben tett vallomása szerint Lakatos rendelte el az aknamentesítés ezen hadijoggal ellentétes módját.⁵²

A parancs szövegét értelmezve sem találhatjuk egyértelműnek a Schellenberg-jelentésben megjelölt szándékokat. Egyfelől, a német feladatköröktől való elhatárolódások pro forma korábban is megvoltak. A Dél Hadseregcsoporthoz 1941. szeptemberi 24-i parancsa⁵³ nyomán a Magyar Megszálló Csoport parancsnoksága már 1941. október 13-án elrendelte, hogy a „birodalomellenes törekvések és elemek (kommunisták, zsidók és hasonlóak) kinyomozása és leküzdése – amennyiben ezen elemek nincsenek besorolva az ellenséges hadseregbe – egyedül a biztonsági rendőrség és az SD (tiszogató osztagok)⁵⁴ feladatát képzik”.⁵⁵ Ugyanígy már 1942 januárjában találhatunk olyan parancsot, ami a megtorlást a helyi német parancsnokság engedélyéhez köti.⁵⁶ A zsákmányolás korlátozására vonatkozó paragrafusok is inkább jelezték a mintegy két éve folyamatosan kiadott parancsok és irányelvek ellenére, a fosztogatásokkal szembeni fellépés kudarcát,⁵⁷ mint egy új politika meglétét.

Más esetekben a konkrét német panaszokra adott választ, valamint német előírások adaptálását fedezhetjük fel. Az Északkelet-Ukrajnában valamint Brjanszk térségében lévő német megszálló parancsnokságok – így a Dél majd B Hadseregcsoporthoz mögöttes területi parancsnoksága, valamint a német 2. hadsereg, valamint német 2. páncélos hadsereg mögöttes területi parancsnokságai – 1942 tavaszától–nyaratól megvalósítandó új, a polgári lakosságot differenciáltabban kezelő megszálló politikájának végrehajtását többek között a magyar csapatok magatartása akadályozta.⁵⁸ A Wehrmacht mögöttes területi parancsnokságai 1942 közepétől folyamatos kritikával illették a magyar csapatok falufelégetési gyakorlatát. Lakatos parancsnoksága alatt is konfliktust okozott egy hasonló ügy, amikor a 102. könnyűhadosztály – egyébként Lakatos által dicséretben részesített⁵⁹ – Csaba hadművelet során az előzetes német parancsokkal szemben,⁶⁰ nem csupán 1347 „bandagyanús elemet” telepített ki, hanem fel is égetett 22 települést.⁶¹ Ekkor a VIII. hadtest parancsnokaként László Dezső altábornagy még kiállt emellett a gyakorlat

⁵² Krausz–Varga 2013, 70.; Más vádlott részéről további, a Megszálló Erő parancsnoksága által kiadott, a lakosság elleni erőszakos fellépéssel járó partizánellenes „direktívákra” utalnak: Uo. 136.

⁵³ NARA RG 238, T-1119, roll 9, frame 0116, NOKW-541. Oberkommando der Heeresgruppe Süd Ic/AO.Abw.III. Bekämpfung reichfeindlicher Elemente. 1941. szeptember 24. Angol fordításban közli: Arad, Gutman, Margalot 1981, 388.

⁵⁴ Az eredeti német parancsban a „Sonderkommando der Sicherheitspolizei und des SD” kifejezés szerepel, azaz a „Biztonsági Rendőrség és az SD különleges egységei”. Ez a formula arra utal, hogy a Sonderkommandók mint a tömeggyilkosságokat végrehajtó bevetési csoportok (Einsatzgruppe) alegységei a Biztonsági Rendőrség és SD főnökének (Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD) alárendeltségében működtek.

⁵⁵ HL II. 1458. 1. dob. 2. sz. Magyar Megszálló Csoportparancsnoksági parancs, 1941. október 13.

⁵⁶ A 105. gyalogdandár és a Feldkommandantur 197 esetében lásd HL, II. 1458. 2. dob. 142./105.gy.dd.I.a.42.I.27. 11. sz. bizalmas dandárparancsnoksági parancs. 1942. január 27. Részben közli: Ungváry 2005, 208–209.

⁵⁷ Fóris 2021, 255–267; Ungváry 2015, 125–131; 147–148.

⁵⁸ Anderson 1999, 358–365; Helmecke 2016; Hartmann 2010, 750–761.

⁵⁹ HL II. 1458. 1. dob. 2. sz. Megszálló Erő parancsnoksági bizalmas parancs, 1943. július 18.

⁶⁰ BA MA RH 26-221/64. 221. Sicherungs-Division Ia/Ib Tgb.Nr. 468/43 geh. Unternehmen des Kgl.Ung.VII. A. K. im Raum südlich Nowosybkoff. 1943. július 2.

⁶¹ BA MA RH 26-221/64. Tagesmeldung vom 12. 7. 1943. Unternehmung „Csaba”. Lásd még a magyar csapatok magatartására Shepherd 2004, 173.

mellett arra hivatkozva, hogy „ha ez nem történik radikálisan, akkor a bandák és a lakosok nagyon rövid idő alatt visszatérnek, és újra megfertőzik a megtisztított területet”.⁶²

Maga a parancs szövege is nyíltan jelzi, hogy a partizánokhoz való differenciáltabb hozzáállás a német irányelvek adaptálását jelenti. Miközben a német parancsnokságok a dokumentumban említett engedményeket már 1941–1942 telétől megtették az átállni szándékozók felé, 1942 végén Bakay Szilárd altábornagy parancsnoki észrevételében is kiemelte, hogy károsnak tartja az átállás engedélyezését, hiszen ugyanis csak olyan elemek jönnek át a partizáncsoportoktól, akik egyébként is gyengítették volna.⁶³

A magyar csapatok esetén – szemben az 1941. május 13-i német Kriegsgerichtsbarkeitserlass-szal⁶⁴ –, nem történt meg a háború elején a kollektív megtorlások elrendelésének illetékességi szabályozása, kizárólag eseti módon, jellemzően a felettes német parancsnokságok révén. Így a német 2. páncéloshadosztály mögöttes területén működő 102. és 108. könnyűhadosztályok számára már 1942 decemberében hadosztályparancsnoki beosztáshoz kötötték a megtorlások elrendelését.⁶⁵

Maga a mellékelt irányelv értelmezéséhez és valós jelentőségéhez érdemes áttekinteni azt, hogy a megszálló politika terén milyen nehézségekkel és dilemmákkal szembesült a magyar hadvezetés. Lakatos Géza parancsnokságának átvételénél több bürokratikus problémával is szembesülhetett. Egyfelől – szemben a német haderővel⁶⁶ –, a magyar honvédség sem a háború alatt, sem a háború előtt nem készített egységes szabályzatot a partizánellenes harcra vonatkozólag, a meglévő segédletek rendkívül sematikus és elnagyolt megoldásokat kínáltak a biztosítási feladatok ellátására.⁶⁷ Másfelől, egy rendkívül széttagolt parancsnoki struktúrát kellett átvennie. A Magyar Megszálló Csoport keleti és nyugati parancsnoksággá való 1942. februári szétbontását követően egészen 1943 májusáig nem volt egységes parancsnoksága a szovjet hadművelleti területen lévő magyar megszálló csapatoknak. Tovább nehezítette a helyzet átlátását, hogy csoportparancsnokságok alatt sereg-, de sokszor csapattest szinten is más-más német parancsnokság alá volt rendelve, amelynek keretében eltérő német parancsokhoz, irányelvekhez igazodtak. 1943 közepén pedig egy átfogó átcsoportosítás zajlott le a megszálló csapatok körében.⁶⁸ Mindezek a körülmények

⁶² BA MA RH 26-221/50a. 177/kgI.ung.VIII.A.K.Abt.Ia.4.7.43. Umgruppierung der 102.le.Div.

⁶³ HL II. 1519. 3984./K.megsz.csop.I.a.42.XI.20. Parancsnoki észrevételek. A magyar és német haderő partizánpolitikájáról lásd Fóris 2021, 173–195.; Ungváry, 2015, 51–70.

⁶⁴ Teljes megnevezése: Erlass über die Ausübung der Kriegsgerichtsbarkeit im Gebiet „Barbarossa“ und über besondere Maßnahmen der Truppe (Rendelet a hadbíráskodás gyakorlásáról a „Barbarossa” területén és a csapatok különleges intézkedéseiről). Ennek részletes elemzését lásd Römer 2008, 53–99.

⁶⁵ BA MA RH 21-2/489. 3. Pz.A.O.K. 2. Abt. Ia Nr. 3144/42 geh. Kampfanweisung für die Bandenbekämpfung im Osten. 1942. december 24.; Ungváry 2015, 68–69.

⁶⁶ Például: BA MA RW 4/1341. Kampfanweisung für die Bandenbekämpfung im Osten, 1942. november 11.

⁶⁷ Fóris 2021, 72–81.

⁶⁸ Az 1943-as átcsoportosítások részleteiről lásd Csima 1961, 132–138.; Ungváry 2015, 326–330.

megkövetelték, hogy a Megszálló Erő parancsnoksága egységesítse a partizánellenes fellépésre vonatkozó parancsokat.

Emellett a megszállás két éve során a magyar hadvezetés is szembesült azzal a dilemmával, hogy miképp viszonyuljon a partizánveszélyes területeken a polgári lakossághoz. A Harcászati Szabályzat ugyan előírta, hogy „nyugodt vagy éppen barátságos érzelmű lakossággal szemben a kíméletlen eljárás éppoly hiba, mint az ellenséges érzelművel szemben az erélytelenség”,⁶⁹ a korai német irányelvekhez hasonlóan a magyar parancsok a „szigorúbb” és „erélyesebb” fellépést preferálták a lakossággal szemben. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy 1941–1942 folyamán végrehajtott partizánellenes vállalkozások során a lakosságot egyöntetűen partizántámogatónak ítélték, nem foglalkozva a partizánokkal való együttműködés mértékével, annak okaival, vagy az irreguláris alakulatok részéről a helyiek kényszerítésével, illetve kollektív büntetéseket alkalmaztak velük szemben annak jegyében, hogy ha a partizáncsoportokat nem is sikerül bekeríteni és megsemmisíteni, legalább a háterszágukkal kapcsolatban tegyék meg ezt. 1942 közepétől előbb a különböző mögöttes területi parancsnokságok, majd az OKW részéről is egyértelművé vált, hogy hatékonyan fellépni az egyre erősödő partizánmozgalommal szemben, valamint gazdaságilag kihasználni a megszállt területeket csak akkor képesek, ha differenciáltabban alkalmazzák a megtorlást a polgári lakossággal szemben. Ez a törekvés német részről is korlátozott eredményekkel járt. Mire 1942–1943 fordulójára meghozták a döntést a német szervek, addigra az 1941 folyamán még a megszállókkal szimpatizáló lakosság jelentős hányada már csalódott a tengelyhatalmakban. Emellett pedig a partizánellenes hadviselésnek az SS hatáskörébe utalása, a német gazdaság fokozottabb munkaigényét kiszolgáló „embervadászat” jellegű munkaerőtoborzása, valamint a német haderő visszavonulását kísérő felperzselt föld taktikája fokozott erőszakkal járt a polgári lakosság számára. Mindezen ellentmondások ellenére is, a lakosság differenciált kezelésére vonatkozó német irányelveket fokozatosan adaptálták a magyar parancsnokságok.⁷⁰

Lakatos Géza parancsnokként felismerhette, hogy a lakossággal szembeni aránytalan repressziók kontraproduktívá teszik a biztosítási feladatok ellátást. Emlékirataiban a német megszállópolitikát kárhóztatta, mivel a lakossággal szembeni politikával – elsősorban a kényszermunkára való elhurcolással – a partizánok karjaiba hajtja a helyi lakosokat.⁷¹ Ennek keretében érdekelt volt abban, hogy a beosztott alakulatok se kövessenek el szükségtelen atrocitásokat, különösen figyelembe véve a magyar csapatok új elhelyezését. Október 8-án a Megszálló Erő parancsnokságát Kijevből az 1939-ig Lengyelországhoz tartozó Kremenecke helyezték át.⁷² Habár Kovpak 1943. július–augusztusi kárpáti portyáját követően a nyugat-ukrán területeken is megjelentek a szovjet partizánok, domináns erőként a szovjetellenes

⁶⁹ Harcászati Szabályzat. II. rész. 1939. 72. (20. § 179.)

⁷⁰ A szovjetunióbeli német megszállók 1942–1943-as stratégiai dilemmáira lásd Mulligan 1988; A magyar recepcióról lásd Fóris 2021; Ungváry 2015.

⁷¹ Lakatos 1992, 65–66.; Hasonlóan gondolkodott a Megszálló Erő vezérkari főnöke is.

⁷² Lakatos 1992, 69.

lengyel Honi Hadsereg, valamint az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) volt jelen. Ilyen módon a politikai következmények inkább az ezekkel a szervezetekkel való viszonyban, s nem a szövetségesek felé tett gesztusban érhetők tetten.⁷³ Ebben az időben a Megszálló Erő parancsnokságának I.b osztályának vezetőjén, Padányi Jenő alezredesen keresztül mindkét ellenállási mozgalommal felvették a kapcsolatot. Padányi 1943 szeptemberében már egyeztetett a Honi Hadsereggel. Októberben pedig ugyancsak Padányi vezetésével a Megszálló Erő küldöttsége az Ukrán Felkelő Hadsereg vezérkarával egyezett meg, aminek részeként vállalták, hogy a magyar haderő nem folytat akciót az UPA és a helyi ukrán lakosság ellen, valamint a németek hasonló akcióiból is próbál kimaradni.⁷⁴ Ezeket az egyeztetéseket követve a megtorlásra vonatkozó parancs kiadásának napjaiban a Megszálló Erő parancsnoksága is „nagyobb szabású akciót” készítettek elő az ukránok „megnyerésére”.⁷⁵ Az elkövetkező hetekben pedig kifejezetten „a nemzeti ukránokkal való megbékélést illetően” igyekeztek elérni a magyar megszállók, hogy a németek mérsékeljék a polgári lakossággal szembeni megtorlást.⁷⁶

Viszont ezeket a lépéseket sem értelmezhetjük önmagában németellenes lépésnek. A magyar parancsnokok – legalább részben – egyeztettek a németekkel az UPA-val való kapcsolattartásról,⁷⁷ 1943–1944 folyamán egyes német parancsnokok is próbáltak időleges együttműködéseket kötni a szovjetellenes nemzeti ellenállási csoportokkal a szovjet partizánokkal szemben.⁷⁸

Összegzés

Összességében Lakatos Géza parancsát inkább tekinthetjük a magyar megszálló politika professzionálódásának, mint a Kállay-féle bel-, kül- és katonapolitika részének. A német vélelmekkel szemben a parancskiadás és az 1942-es dél-bácskai razzia felelősei elleni büntetőeljárás között nem volt összefüggés. Ugyancsak nincs nyoma annak, hogy a magyar politikai és katonai elit tartott volna attól, hogy a Szovjetunió területén elkövetett háborús bűncselekményekért felelősségre vonhatják őket. A parancs kiadásának értelmét akkor nyeri el, ha a nagypolitikai szempontok helyett a magyar megszálló csapatok irányítása során 1943 második felében előkerülő kihívásokat tekintjük át. Ebből a szempontból a legfontosabb nehézséget az jelentette, hogy az 1943 májusáig két külön parancsnokság – Nyugati és Keleti Megszálló Csoport – alárendeltségében működő, a vezénylet tekintetében eltérő német magasabb parancsnokságok alá tartozó, térben rendkívül szétagoltan elhelyezkedő magyar biztosító alakulatok esetében kellett közös alapra helyezni a partizánellenes

⁷³ Vö. Парія 2014, 124–125.

⁷⁴ Парія 2014, 118–128.; Ungváry 2015, 358., 361.

⁷⁵ HL TGY 3908. Mészöly Elemér háborús naplója, 1. köt. 64. (1943. október 16.)

⁷⁶ Lásd például HL TGY 3908. Mészöly Elemér háborús naplója, 2. köt. 11. (1943. november 30.), 14. (1943. december 6.), 21. (1944. január 18.)

⁷⁷ Olchváry 1974, 101., 106.

⁷⁸ Chiari 2003, 497–530.; Кульчицький 2005, 188–199.

hadviselést. Ez a kihívás különösen jelen volt annak tükrében, hogy amíg az irreguláris erőkkel szembeni fellépés külön szabályzatokban történő meghatározása német részről megtörtént, a Honvédség esetében mindez hiányzott.

A partizánellenes harc során alkalmazható megtorlások szabályozása is ennek a folyamatnak a részét képezte. Ennek során egyszerre történt meg a Wehrmacht megszálló erői által kiadott, a polgári lakosságot és a partizánmozgalomhoz lazábban kötődő személyeket (kényszersorozottak, partizánokat kiszolgáló polgári lakosság) differenciáltabban kezelő parancsok adaptálása, valamint annak felismerése magyar részről is, hogy a korábban summásan „bandatámogatóként” számon tartott lakosság elleni fellépés több szempontból is kontraproduktív volt. A differenciálatlan kollektív megtorlások a lakosság megszállókkal való együttműködésének hajlandóságát csökkentették, a repressziók elől az erdőbe menekülőket a szovjet ellenállók használhatták fel, a helyi gazdasági lehetőségeket megsemmisítette, a partizánellenes vállalkozásokat kísérő fosztogatások és más kilengések pedig fegyelmi problémák sorát hozták magukkal. Mindemellett a lengyel és ukrán nemzeti ellenállási mozgalmakkal való fegyverszünet és együttműködés kialakításának alapvető feltétele volt, hogy a magyar haderő ne lépjen fel az említett szovjetellenes erők védelme alatt élő polgári lakossággal szemben.

Ilyen módon a partizánellenes hadviselés során használható eszközök korlátozása, a büntetések jogkörének és mértékének differenciálását nem tekinthetjük önmagában csak a harc „humanizálódásának”, hanem ugyanannyira a professzionalizálódásának is. Amint maga Lakatos vezérezredes is megfogalmazta a feldolgozott irányelvben: „A harc során bekövetkező bármilyen túlkapás aláássa a csapatok fegyelmét és harci morálját, ezáltal veszélyeztetik a harcoló csapatok biztonságát.”

A magyar megszálló csapatok biztosító tevékenységének utolsó, 1944 tavaszáig tartó szakaszában a vizsgált irányelv utasításai megmutatkoztak. A megszálló csapatok átcsoportosítása alkalmával a magyar csapatok elhatárolták magukat a belső igazgatási feladatoktól.⁷⁹ Ugyancsak nem ismert, hogy a korábbiakhoz hasonló mérvű és áldozattal járó partizánellenes vállalkozásokban és hadműveletekbe vonták volna be a magyar haderőt. Ez viszont önmagában nem jelenti azt, hogy a magyar haderő ne követett volna el atrocitásokat a polgári lakossággal szemben.⁸⁰ 1943–1944 telén is éltek a falufelégetés eszközével a magyar egységek, és fosztogatásokat is követtek el a polgári lakossággal szemben. Az ismert kisebb mérvű partizánellenes vállalkozások adatainál is azt láthatjuk, hogy a korábbi időszakhoz hasonlóan, alacsony saját veszteségre nagy, partizánnak minősített veszteség jut kevés zsákmányolt fegyver mellett.⁸¹ Az viszont megállapítható, hogy ebben az időszakban a fosztogatási ügyekben határozottan léptek fel a magyar hadbíróságok. Ugyancsak 1943

⁷⁹ Ungváry 2015, 383.

⁸⁰ A felülről kezdeményezett deeszkalációs („Deeskalation von oben”) partizánpolitika korlátaira jól rámutat Christian Hartmann a német 2. hadsereg példáján: Hartmann 2010, 756–761.

⁸¹ Fóris 2021, 240–241., 273–274.; Ungváry 2015, 384–385.

decemberéről ismert az az egyedüli két eset, amikor magyar katonákat polgári személyek meggyilkolásáért ítélték halálra és végeztek ki.⁸²

Melléklet⁸³

Titkos!⁸⁴

1919./megsz.ero.I.a.1943.10.21.⁸⁵

Megtorlás a bandák ellen

A bandaháborúban alkalmazott megtorlással kapcsolatban már két alkalommal adtam ki irányelveket (288/megsz.ero.I.a.1943.6.2 und 197/megsz.ero.I.b.1943.6.24).⁸⁶ Ezenkívül a hadtestparancsnokságok⁸⁷ is adtak ki rendeleteket ez ügyben.

Annak érdekében, hogy a jövőben a bandákkal szembeni irányelvre vonatkozóan egységes felfogás álljon fenn, általános tájékoztatásul a következőket rendelem el:

A m. kir. megszálló csapatok, amiknek a megszállt keleti területeken a rendet és a nyugalmat fenn kell tartaniuk, biztosítaniuk kell a közúti és vasúti forgalmat, ezenkívül a bandákat is ártalmatlanítaniuk kell, nagyon nehéz dolga van, hiszen egy alattomos, mindenre képes, központilag irányított ellenséggel kell megküzdeniük, ami ráadásul jórészt fanatikus kommunista eszmékkel van átitatva.

A szinte naponta ismétlődő, kisebb támpontokat, kisebb egységeket, utánpótlási útvonalakat, futárokat, gépjárműveket ért alattomos támadások azt bizonyítják, hogy itt egy jól szervezett, központilag irányított, [hadi] anyaggal bőven ellátott bandával van dolgunk. Mindez arra irányul, hogy állandó nyugtalansággal és egyre növekvő veszteségekkel egyre inkább gyengítsék biztosító csapataink erőit.

Különbséget téve a kemény harc és az emberi kegyetlenség között, összegezve az alábbiakat rendelem el:

1. Azokkal a személyekkel szemben, akik fegyverrel a kézben ellenállnak, kíméletlenül kell bánni, nemtől és kortól függetlenül, amíg teljesen meg nem semmisülnek.

A magyar lovagias szellem és az őseinktől örökölt egyenes hadviselés azonban nem tűr kegyetlenséget, embertelen kínzást a legyőzött ellenséggel szemben, ezért különös figyelmet kell fordítanunk arra, hogy az ellenség legyőzésekor illetve leküzdésekor kerüljük a szükségtelen gyilkosságokat és különösen az teljes falvak kiirtását megtorlásként.

⁸² Vö. Ungváry 2015, 145–148.

⁸³ A mellékelt dokumentum a tanulmány szerzőjének fordítása.

⁸⁴ Vörös színű pecsét.

⁸⁵ Eredetileg: 1919./Besatzungskräfte. I.a.21.10.1943. Magyar csapatok német nyelvű parancsainál jellemzően az iktatószámot is lefordították németre, ezért indokolt az iktatószám magyarra fordítása.

⁸⁶ Az eredeti szövegben: 288/Besatzungskräfte.I.a.2.6.1943., 197/Besatzungskräfte.I.b.24.6.1943. Sem a Megszálló Erő iratanyagában (HL II. 1458.), sem más, az eddigi kutatások során feltárt magyar illetve német iratanyagban nem maradtak fenn ezek a dokumentumok.

⁸⁷ M. kir. VII. illetve VIII. honvéd hadtestparancsnokság.

Ennek a folyamatnak messzemenő, számunkra kedvezőtlen politikai következményei lehetnek.

2. Gondoskodnunk kell arról, hogy a harcban részt nem vevő polgári lakossággal szemben ne kövessünk el feleslegesen kegyetlenséget, mert ezzel csak még inkább elvadítjuk a lakosságot. Máskülönben az eredmény az, hogy a bandák újra és újra feltöltődnek a lakosság köreiből. Bármely parancsnok, aki a polgári személyek ellen elkövetett alaptalan kényszerintézkedésekről, rablásról, csonkításról, kínzásról stb. hall, ezeket az eseményeket szigorúan ki kell vizsgálnia és az eredményt a büntetőfeljelentéssel együtt a felettes hatóságnak kell előterjesztenie.

A harc során bekövetkező bármilyen túlkapás aláássa a csapatok fegyelmét és harci morálját, ezáltal veszélyeztetik a harcoló csapatok biztonságát.

3. Minden megtorlásért, akár a vállalkozások, akár a tisztogató akciók során, egyes-egyedül a német különleges egységek [Sonderverbände] (SD) illetékesek. Egyedül csak ezek jogosultak megtorlást végrehajtani. Ezért kívánatos minden vállalkozáshoz kérni különleges kötelekeket [Sonderformation]. Ezek majd a birtokba vett területeket megtisztítják.

Ha egyes vállalkozásoknál nem állnak rendelkezésre különleges kötelekek, akkor a gyanús épületek átvizsgálását a parancsnokok rendkívüli esetben elrendelhetik, és ha az épületekben fegyvert, lőszert, robbanóanyagot, gyújtóanyagot vagy rövidhullámú adót találnak az átvizsgálás során, akkor a parancsnoknak azonnal le kell tartóztatnia a ház lakóit és az elkobzott anyaggal együtt át kell adnia a német hatóságoknak.

Ha egy házkutatás során tüzet nyitnak a csapatokra, vagy bármilyen más támadást kísérelnek meg, akkor a támadókat a legkegyetlenebb eszközökkel kell leküzdeni.

4. Tekintettel arra, hogy egyes falvakban a Honvédség tagjait orvul lelőtték és ha itt megtorlásokat hajtanak végre, a német katonai és polgári hatóságok csak alaposan lefolytatott vizsgálat után adnak felhatalmazást a megtorlások végrehajtására. Minden esetben a megtorlást végrehajtó parancsnoknak a [megtorlás] végrehajtás[a] előtt a hivatalos német szervvel együtt helyben, pontosan tájékozódnia kell a történekről.

5. Hadisarc megtorlasként való kivetése a gyakorlatban előnytelen. Nem tartom szükségesnek és nem engedélyezem, mert nem mutatnak elrettentő példát és csak tovább keserítik a lakosságot, mivel úgy vélik, hogy az a vád, hogy ők (a lakosság) szimpatizálnak a bandákkal, csak ürügy a magyar csapatoknak az idegen tulajdon lefoglalására.

6. A hadizsákmány fogalmának és ennek a hadizsákmánynak a bandaharcokban való felhasználásának tisztázására a következőket rendelem el.

a) A hadizsákmány csak az ellenséges hadviselő fél tulajdonát képezi. Ebben az értelemben a hadizsákmány fogalmát a bandák tulajdonára is alkalmazzák azzal a kiegészítéssel, hogy a bandatagok tulajdonában lévő egyéni javakat is hadizsákmányként kell kezelni.

b) A kiűritett falvakban vagy községekben a gazdátlanul legelő szarvasmarhák nem minősülnek hadizsákmányoknak. Ezeket az állatokat össze kell terelni annak elkerülése érdekében, hogy a bandák újból elhajtsák. Az összegyűjtött állatállományt

az illetékes kerületi mezőgazdasági vezetőnek [Kreislandwirtschaft]⁸⁸ kell beszolgáltatni, mindeközben az átadott állatok számát pedig le kell jelenteni.

c) A zsákmányolt tulajdon nem a zsákmányoló vagy az érintett csapat tulajdona, hanem a honvéd katonai igazgatás tulajdona. A zsákmány eltulajdonításával a katonai büntetőtörvénykönyv 113. §-a,⁸⁹ a rablásról szóló cikkben foglalkozik.

7. Az elfogott bandatagokkal szemben a német haderő főparancsnokságának [Oberkommando der Wehrmacht] a magyar csapatokra is vonatkozó határozatai alapján járnak el.⁹⁰

a) Bármely bandatag, akit elfognak vagy megadja magát, elvben hadifogolynak minősül. Az egyes parancsnok belátására van bízva, hogy a körülményektől és saját megítélésétől függően hadifogolyként kezelje azokat a személyeket is, akiket a harctéren találtak és akik bár nem tagjai a bandának, nem vettek részt a harcban sem, de bandasegítőnek tekinthetők.

b) Kivételt képeznek a hadifoglyokkal való bánásmód alól azok a bandatagok, akik nem a harcok során, fegyverrel vagy fegyver nélkül, [az általuk viselt] ruházattól teljesen függetlenül,⁹¹ jelentkeznek német vagy szövetséges haderőnél. Ezeket átállónak kell tekinteni. A német vagy valamely [német] szövetséges egyenruhában elkapott bandatagokat (nem átállók) alapos kihallgatás után agyon kell lőni.

c) Ha a banditák vagy a bandasegítők különösen alattomosan viselkednek, akkor a legalább hadosztályparancsnoki ranggal⁹² rendelkező parancsnoknak kell döntenie arról, hogy szabad-e foglyot ejteni, illetve, hogy a harctéren foglyul ejtett lakosságot agyon lehet-e lőni. Erre vonatkozó parancs nélkül a helyi parancsnokoknak a körülményeknek megfelelően saját felelősségükre kell cselekedniük.

8. Ez az utasítás érvényteleníti az összes korábbi utasításomat.

1943. 10. 23. A parancsot a fent említett parancsnokok stb. kapják meg.

v[itéz]. Lakatos

vezérezredes

PA AA RZ 214/101162. 40–44. Gépelt. (Másolata: Uo. 47–51.)

⁸⁸ A szövegben Kreislandwirtschaft, helyesen Kreislandwirt vagy Kreislandwirtschaftsführer. A megszállt szovjet területeken a német gazdasági igazgatás legalsóbb egy-egy rajonért, körzetért (Kreis) felelős szerveinek vezetői.

⁸⁹ 1930. évi II. törvénycikk: „113. § Az a katonai egyén, aki háború idején nagyobb fegyveres erő gyülekezése által a lakosságban előidézett benyomás felhasználásával:

1. idegen ingó dolgot annak birtokolásától vagy birlalójától oly célból vesz el, hogy azt jogtalanul eltulajdonítsa, 2. abból a célból, hogy magának vagy másnak jogtalanul vagyoni hasznot szerezzen, harácsol vagy sarcol, egy évtől öt évig, súlyos esetben öt évtől tíz évig terjedhető börtönnel büntetendő; ha azonban az elvett, harácsol vagy sarcolt ingó értékek”

⁹⁰ Az OKW részéről előbb 1942 decemberében az átállók életét garantálták, majd 1943 júliusától a szénbányászathoz szükséges kényszermunka garantálása érdekében kiterjesztették ezt minden partizánfogolyra. Ezeknél az utasításoknál is – hasonlóan az ismertetett parancshoz – a német vagy szövetséges hadsereg egyenruhájában elfogottak jelentettek kivételt. Hesse 1981, 194–195.

⁹¹ Ennek kihangsúlyozása azért fontos, mert az 1907-es hágai egyezmény a hadviselő fél fogalmát többek között az alapján határozta meg, hogy a harcolók „meghatározott megkülönböztető jelvényt viselnek, amely messziről felismerhető”, amely követelménynek a rendszeresített katonai egyenruha tesz eleget.

⁹² Helyesen: beosztással.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.9. V-101594/1. Szombathelyi Ferenc vizsgálati dossziéja

3.1.9. V-117743. László Dezső vizsgálati dossziéja

BA MA – Bundesarchiv Militärarchiv

RH 19-II Oberkommando der Heeresgruppe Mitte

RH 19-II/165. Bd. 2/1. Einsatz ungarischer Stäbe und Verbände im Bereich der Heeresgruppe Mitte

RH 21-2 Panzer-Armeeoberkommando 2

RH 21-2/489. Sonderanlagen zum Kriegstagebuch Nr. 3. Bd. 38: Allgemeine Befehle zur Bandenbekämpfung

RH 26-221 221. Sicherungs-Division

RH 26-221/50a Anlagen zum Kriegstagebuch Ia Nr. 6. Bd. 1/3.

RH 26-221/64. Sonderanlagen zum Kriegstagebuch Ia Nr. 6. Bd. 16: Unternehmen "Csobo" (oder Csaba) der 102. le. ung. Div. (südl. Nowosybkoff, Zeit 4. - 11. Juli)

RW 4 OKW / Wehrmachtführungsstab

RW 4/1341. Kampfanweisung für die Bandenbekämpfung im Osten, 11. 11. 1942

HL – Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár

II. 1458. M. kir. Megszálló Erők Parancsnoksága

II. 1519. M. kir. 46. honvéd gyalogezred

Tanulmánygyűjtemény (TGY) 3908. Mészöly Elemér vezérőrnagy: Háborús naplóm 1943.05.24. – 1943.11.11.

Honvéd Vezérkar főnökének iratai (VKF) B 243. dob. Napi helyzetjelentések 1941–1943.

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K 63 Külügyminisztérium Politikai Osztály általános iratai

K 64 Külügyminisztérium Politikai Osztály rezervált iratai

K 70 Külügyminisztérium Jogi Osztály iratai

K 149 Belügyminisztérium rezervált iratok

NARA – National Archives and Records Administration

RG 238 T 1119. Records of The International Military Tribunal (IMT) at Nuernberg, NOKW Series, 1933–1947.

PA AA – Politisches Archiv des Auswärtigen Amts

RZ 214 Auswärtiges Amt Referat D/Abteilung Inland

RZ 214/101161 Inland II geheim Ungarn, Band 6

RZ 214/101162 Inland II geheim Ungarn, Band 7

Anderson, Truman O. 1999. A Hungarian Vernichtungskrieg? Hungarian Troops and the Soviet Partisan War in Ukraine, 1942. *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 58 (2): 345–366.

- Arad, Yitzhak–Gutman, Yisrael–Margalit, Abraham (szerk.) 1981. *Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union*. Jerusalem: Yad Vashem.
- Boda Mihály 2023. *A katonai erények története. Katonai személyiségjegyek Nyugat- Európában és Magyarországon az ókortól a 20. század végéig*. Budapest: Ludovika. DOI: https://doi.org/10.36250/01161_00.
<https://real.mtak.hu/228438/1/1161Amagyardakatonaierenyektortenete.pdf> (Letöltés ideje: 2025. 12. 01.)
- Buzási János 1963. *Az újvidéki „razzia”*. Budapest: Kossuth.
- Chiari, Bernhard 2003. Kriegslist oder Bündnis mit dem Feind? Deutsch-polnische Kontakte 1943/ 44. In Chiari, Bernhard (szerk.): *Die polnische Heimatarmee. Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg*. 497– 530. München: R. Oldenbourg. DOI: <https://doi.org/10.1524/9783486596236.497>
- Csima János 1961. *Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához*. Budapest: HM Központi Irattára.
- Dombrády Lóránd 1986. *Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944*. Budapest: Kossuth.
- Fenyo, D Mario 1972. *Hitler, Horthy and Hungary. German–Hungarian Relations, 1941–1944*. New Haven–London: Yale University Press.
- Forgách Gábor 2020. *Gerillák, partizánok, felkelők. Az irreguláris hadviselés elméletének története – korunk kihívásai*. Budapest: Zrínyi Kiadó. <https://www.uni-nke.hu/document/uni-nke-hu/Forgacs%20B.pdf> (Letöltés ideje: 2025. 12. 01.)
- Fóris Ákos 2014. Fotódokumentumok a magyar megszálló csapatok szovjet területeken elkövetett bűncselekményeiről. In Krausz Tamás, Barta Tamás (szerk.): *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területén*. 341–343. Budapest: Russica Pannonicana.
- Fóris Ákos 2019. „A zsidó aranka a keresztény lucernán” – a dnyepropetrovszki zsidóság megsemmisítésének magyar leírása. In Kelemen Zoltán (szerk.): *Holokaust, csend, beszéd, emlékezet, üzenet*. 173–185. Szeged: Universitas Szeged Kiadó, Szeged.
- Fóris Ákos 2021. *A magyar megszálló politika a szovjet területeken 1941–1944*. PhD értekezés. Budapest: ELTE BTK. DOI: 10.15476/ELTE.2021.024. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/61787> (Letöltés ideje: 2025. 12. 01.)
- Fóris Ákos 2022. Heroes? Victims? Perpetrators? Changes in the Image of Hungarian Soldiers Fighting on the Eastern Front. *RussianStudies.Hu*, 4 (2): 83–96. DOI: 10.38210/RUSTUDH.2022.4.19. https://www.russianstudies.hu/docs/RussianStudies_2022-2_Foris.pdf (Letöltés ideje: 2025. 12. 01.)
- Gogun, Alexander 2016. *Stalin's Commandos: Ukrainian Partisan Forces on the Eastern Front*. London: I. B. Tauris.
- Halmosy Dénes (szerk.) 1983. *Nemzetközi szerződések, 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései*. Budapest: Közgazdasági és Jogi–Gondolat.
- Harcászati Szabályzat. II. rész. Alaki határozványok*. 1939.
- Hartmann, Christian 2010. *Wehrmacht im Ostkrieg. Front und militärisches Hinterland 1941/42*. München: Oldenbourg. DOI: <https://doi.org/10.1524/9783486702262>. <https://open.ifz->

- [muenchen.de/entities/reihenband/2c0797bd-9d7b-450c-ba7a-1b35e3d70bd1](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:hbz:5:1-63862-p0011-9) (Letöltés ideje: 2025. 12. 01.)
- Helmecke, Chris 2016. Ein »anderer« Oberbefehlshaber? Generaloberst Rudolf Schmidt und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1943. *Militärgeschichtliche Zeitschrift*, 75 (1): 55–93. DOI: <https://doi.org/10.1515/mgzs-2016-0003>. <https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1515/mgzs-2016-0003/html> (Letöltés ideje: 2025. 12. 01.)
- Hesse, Erich 1981. *Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941–1944 im Spiegel deutscher Kapfanweisungen und Befehle*. Göttingen–Zürich: Musterschmidt.
- Joó András 2008. *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Budapest: Napvilág.
- Juhász Gyula (szerk.) 1978. *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest: Kossuth.
- Juhász Gyula 1987: *Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet, 1938–1944*. Akadémiai székfoglaló, 1985. november 29. Budapest: Akadémiai.
- Juhász Gyula et al. (szerk.) 1968. *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Budapest: Kossuth.
- Kádár Gyula 1978. *A Ludovikától Sopronköhidáig*. Budapest: Magvető.
- Kaló József 2010. *Szombathelyi Ferenc a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar élén*. PhD értekezés. Debrecen: DE BTK. <https://dea.lib.unideb.hu/items/2b6033b0-b126-4f61-b026-c40b54ce891d> (Letöltés ideje: 2025. 12. 01.)
- von Klimó, Árpád 2018. *Remembering Cold Days. The 1942 Massacre of Novi Sad and Hungarian Politics and Society, 1942–1989*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv7r418z>.
- Кульчицький, Станіслав Владиславович (szerk.) 2005. *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси*. Київ: НАН України; Інститут історії України.
- Krausz Tamás–Varga Éva Mária (szerk.) 2013. *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947*. Budapest: L'Harmattan.
- Lakatos Géza 1992. *Ahogy én láttam*. Budapest: Európa.
- Mulligan, Timothy Patrick 1988. *The Politics of Illusion and Empire. German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942–1943*. New York–Westport CT–London: Praeger.
- Olchváry István 1974. A magyar megszálló erők teljesítményei. In Dálnoki Veress Lajos (szerk.): *Magyarország honvédelme a II. világháború előtt és alatt (1920–1945)*. III. köt. 65–148. München: S. n.
- Paehler, Katrin 2017. *The Third Reich's Intelligence Services The Career of Walter Schellenberg*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/9781316661826.
- Пагіря, Олександр 2014. *Між війною та миром: Відносини між ОУН і УПА та збройними силами Угорщини*. Торонто–Львів: Літопис УПА.
- Römer, Felix 2008. „Im alten Deutschland wäre solcher Befehl nicht möglich gewesen“: Rezeption, Adaption und Umsetzung des Kriegsgerichtsbarkeitserlasses im Ostheer 1941/42. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 56 (1): 53–99. DOI:

<https://doi.org/10.1524/vfzg.2008.0003>.

[https://www.ifz-](https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/2008_1_3_roemer.pdf)

[muenchen.de/heftarchiv/2008_1_3_roemer.pdf](https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/2008_1_3_roemer.pdf) (Letöltés ideje: 2025. 12. 01.)

A. Sajti Enikő 2004. *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest: Napvilág.

Schellenberg, Walter 1997. *Walter Schellenberg emlékiratai*. Budapest: Zrínyi.

Shepherd, Ben 2004. *War in the Wild East. The German Army and Soviet Partisans*. Cambridge–London: Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvjz81tq>.

Szekér Nóra (szerk.) 2021. *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója 1941. február 25. – 1946. március 9.* Budapest–Pécs: ÁBTL–Kronosz.

Ungváry Krisztián (szerk.) 2005. *A második világháború*. Budapest: Osiris.

Ungváry Krisztián 2015. *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet*. Budapest: Osiris.